

Inhoud

Woord vooraf	9
Inleiding	11
Op zoek naar betekenis	
De herdenkingsarena	11
Dynamiek van het herdenken	16
Politiek van de herinnering	20
Nog een boek over de oorlog	23
Methode en bronnen	26
Opzet	27
1. Eén man met een missie	31
Het ontstaan van de 4 mei-herdenking	
Een opmerkelijke eenmansactie	34
Getouwtrek om de nationale richtlijnen	38
Stille eenheid	42
Overheidsbemoediging achter de schermen	50
Militaire herdenkingen en de Ridderzaal	53
Heroïsche herinnering	58
Geen woorden maar daden	63
Barsten in een nationaal verhaal	66
Conclusie	70
2. De vergeten doden	73
De uitbreiding van de betekenis van 4 mei in 1961	
De Indonesische urn	76
De vergeten doden	82
‘Uit de gaarkeuken’ van het VLN	91
De overheid: niet te veel herdenken	97

Het legioen en de regering	100
Groeiend protest	104
Omslag	109
Conclusie	114
3. Geen lief gezwam	117
Herdenken na vijftwintig jaar	
Alsnog protest	120
Alternatieve herdenkingen	122
J'accuse	127
Homo's op de Dam	133
Twee bloedgroepen: burgers en militairen	136
Somber over de toekomst	141
Herdenken na 25 jaar	144
Paradox tussen herinneren en herdenken	147
Conclusie	155
4. In de greep van de overheid	157
De oprichting van het Nationaal Comité 4 en 5 mei in 1987	
De 'lijdensgeschiedenis' van 5 mei	159
Een daad van erkenning	166
Sigaar uit eigen doos	174
Nieuw leven voor een oude feestdag	178
Werkgroep Nationale Herdenking en Viering	185
Herrie	191
Nationaal Comité 4 en 5 mei	197
Conclusie	200
5. Nederland, Duitsland en Europa	203
Herdenken na vijftig jaar	
Impuls uit het buitenland	206

Gedeeld verleden, gezamenlijke toekomst	211
In het huis van de slachtoffers	217
Wat vindt Den Haag?	223
Met de rug naar het verleden	227
Kok, de Duitsers en Europa	233
Een nieuwe Europese mythe?	236
Conclusie	241
Conclusie	243
Steeds meer doden?	245
Herdenkingspolitiek	252
Terug naar de basis?	258
Noten	263
Bijlage 1: Nationale herdenkingscomités 4 en 5 mei	283
Bijlage 2: Samenstelling herdenkingscomités (1945-1987)	284
Bijlage 3: Richtlijnen	292
Lijst van afkortingen	297
Fotoverantwoording	301
Bronnen en literatuur	303
Woord van dank	313
Index	315

Woord vooraf

Ieder jaar staan we op 4 mei twee minuten stil bij de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en de oorlogssituaties en vredesoperaties waar Nederland sindsdien bij betrokken is geweest. Op 5 mei vieren we de vrijheid waarbij we ons realiseren dat het een voorrecht is om in een open, vrije, democratische rechtsstaat te leven. We zien in dat vrijheid kwetsbaar is, iets wat van ons allemaal is waar je zelf ook een bijdrage aan moet leveren.

Voor mij zijn 4 en 5 mei bij uitstek dagen van verbondenheid. Daarin sta ik niet alleen. Uit onderzoek blijkt dat Nederlanders zich, ten opzichte van andere momenten van nationale betekenis, op 4 en 5 mei het sterkst verbonden voelen met hun landgenoten. Toch – en misschien juist wel daarom – gaat er vrijwel geen herdenking voorbij zonder tumult over aard en opzet van de herdenkingsdagen.

Daarbij draait het in de kern altijd om de vraag: wie en wat herdenken we op 4 en 5 mei precies en hoe doen we dat? In dit boek beschrijft dr. Ilse Raaijmakers in heldere bewoordingen hoe deze vragen door de verschillende generaties sinds 1945 werden beantwoord.

Daarmee geeft zij niet alleen inzicht in het ontstaan en de ontwikkeling van de Dodenherdenking en Bevrijdingsdag. Ze toont ook aan dat er voor beide herdenkingsdagen geen blauwdruk bestaat maar dat iedere generatie daar steeds opnieuw vorm en inhoud aan moet geven.

De historische feiten en analyses in dit boek kunnen daarbij als baken dienen. Onmisbare kennis voor iedereen die 4 en 5 mei net als ik een warm hart toedraagt en actief wil bijdragen aan het maatschappelijke debat over

de herdenkingsdagen in Nederland en daarmee aan het doorgeven van de vrijheid aan toekomstige generaties.

Gerdi Verbeet

Voorzitter Nationaal Comité 4 en 5 mei

Inleiding

Op zoek naar betekenis

De herdenkingsarena

‘Vorden is fout!’ stond er op het spandoek achter het vliegtuigje dat op 4 mei 2012 boven het Gelderse dorp rondcirkelde. Een half uur lang, tussen 17.15 en 17.45 uur, konden de 7500 inwoners de aan hen gerichte boodschap lezen. Luttele uren later zou de herdenking beginnen waar het allemaal om te doen was. Het plaatselijke 4 mei-comité had half april aangekondigd tien gesneuvelde Duitse Wehrmacht-soldaten bij de herdenking te betrekken door langs hun graven op de Algemene Begraafplaats in Vorden te lopen. Op deze locatie, waar ook geallieerde soldaten en Nederlandse slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog begraven liggen, vindt ieder jaar de Vordense 4 mei-herdenking plaats. Na 67 jaar achtten het comité en de gemeente ‘de tijd rijp’ voor ‘een gebaar van verzoening’.¹ Het omstreden plan werd snel door landelijke media opgepikt en ontketende een storm van protest. Heel Nederland ging zich met de lokale herdenking bemoeien. De discussie werd op de spits gedreven toen de organisatie Federatief Joods Nederland (FJN), een kleine Joodse belangenvereniging, naar de rechter stapte om de herdenking te voorkomen. De dramatiek van wat inmiddels sterk op een tragedie was gaan lijken, werd versterkt door de uitspraak in het kort geding, dat diende op 4 mei ’s middags. Te elfder ure verbood de rechter burgemeester en wethouders van gemeente Bronckhorst, waar Vorden onder valt, om *in functie* langs de Duitse graven te lopen. De herdenking zelf kon wel doorgang vinden. ’s Avonds stond

Inwoners van Vorden lopen na afloop van de Dodenherdenking op de Algemene Begraafplaats langs de graven van de Duitse soldaten, 4 mei 2012.

de mobiele eenheid paraat en was een noodverordening van kracht, maar ongeregelheden bleven uit. Terwijl de gemeentefunctionarissen na de officiële plechtigheid huiswaarts keerden, trokken veel bezoekers zich niets van de uitspraak en het spandoek aan en liepen demonstratief langs de graven van de Wehrmacht-soldaten. Geen enkele rechtbank kan immers voorschrijven hoe individuen in Nederland op 4 mei moeten herdenken.²

De commotie over Vorden was de tweede heftige herdenkingsdiscussie in korte tijd. Eind april van hetzelfde jaar waren de gemoederen al hoog opgelopen door het gedicht *Foute keuze*, dat zou worden voorgedragen tijdens de Nationale Herdenking op de Dam in Amsterdam. *Foute keuze* van de 15-jarige scholier Auke de Leeuw gaat over zijn oudoom, een Nederlandse vrijwilliger van de Waffen-SS, waarnaar hij vernoemd is. Het gedicht eindigt met de woorden dat ook de oudoom 'niet vergeten mag worden'.³ Deze boodschap op 4 mei was voor velen een brug te ver.

Het Centrum Informatie en Documentatie Israël (CIDI) tekende bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei, dat het gedicht uitgekozen had, protest aan. Bij de Dodenherdenking moesten de slachtoffers worden herdacht, niet de daders. Het voorlezen van het gedicht vertroebelde volgens het CIDI de grenzen tussen goed en kwaad. Het Nederlands Auschwitz Comité dreigde de herdenking zelfs te boycotten. Nine Nooter, toenmalig directeur van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, hield aanvankelijk voet bij stuk. Ze vond dat het gedicht verkeerd was begrepen. Toen de kritiek echter aanhield, koos het comité eieren voor zijn geld en schrapte De Leeuw alsnog uit het 4 mei-programma. De Nationale Herdenking was 'van te grote waarde en betekenis om te laten overschaduwen door de discussie'.⁴ De reputatie van het comité liep door de affaire wel een flinke knauw op.

In 2012 was er niet alleen ophef over de Dodenherdenking. Er was nog een derde voorval dat voor onrust zorgde, ditmaal met betrekking tot Bevrijdingsdag. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei had de Duitse bondspresident Joachim Gauck uitgenodigd om de traditionele 5 mei-lezing in Breda te houden.⁵ Een lezing met historische betekenis. Het was de eerste keer dat een buitenlands staatshoofd – en dan nog wel van de voormalige vijand – zou spreken op de nationale Bevrijdingsdag. De komst van Gauck was niet onomstreden. Een groep van organisaties waaronder het Nederlands Dachau Comité en het Simon Wiesenthal Center in Jeruzalem probeerde het bezoek tegen te houden. De tegenstanders wilden met de actie 'Gauck niet, Faber wel' aandacht vragen voor de in Ingolstadt wonende oorlogsmisdadiger Klaas Carel Faber, die Duitsland weigerde uit te leveren.⁶ Deze commotie was echter bescheiden vergeleken met de heftige discussies over 4 mei in Vorden en het gedicht op de Dam. In dit geval deed de organisatie

De Duitse bondspresident Joachim Gauck is ontroerd door het programma van de Nationale Viering van de Bevrijding in de Grote Kerk van Breda, 5 mei 2012.

dan ook geen water bij de wijn en veranderde niets aan het voorgenomen programma van Bevrijdingsdag. Gauck werd hartelijk ontvangen in Breda en hield zijn lezing in het Duits. De oud-dominee en voormalige DDR-dissident toonde zich dankbaar en was zichtbaar geroerd dat hij op Bevrijdingsdag in Nederland mocht spreken.

Al met al was 2012 een zeer tumultueus herdenkingsjaar. De controverses illustreren de complexe dynamiek van het herdenken en vieren. De meningen zijn verdeeld over wie de Nederlanders moeten herdenken, wat ze moeten vieren en hoe ze dat moeten doen. Op verschillende manieren hebben comités in 2012 geprobeerd vorm te geven aan de herdenkingsbijeenkomsten. Het publiek reageerde daar soms heftig op, met wisselende resultaten. De koers werd vastgehouden (Gauck), uit eigen beweging gewijzigd (Dam) of gedwongen aangepast (Vorden). In alle gevallen toonden betrokkenen zich ontevreden over het feit dat er weer discussie was ontstaan over 4 en 5 mei. Waardig herdenken

en publiek gekrakeel gaan volgens velen niet samen. Het beeld van nationale herdenkingsdagen waar Nederlanders eensgezind zijn en samen plechtig herdenken, staat op gespannen voet met de felle strijd die er soms over gevoerd wordt. Toch zijn juist die spanningsvelden typerend voor 4 en 5 mei.

In dit boek laat ik zien dat er een inherente spanning in 4 en 5 mei besloten ligt. Aan de ene kant worden de herdenkingsdagen beschouwd als decennia oude nationale tradities, als natuurlijk gegroeide rituelen die niet ter discussie staan. Op deze dagen voelen Nederlanders zich met elkaar verbonden, zelfs meer dan op andere nationale momenten zoals Koningsdag of een WK of EK voetbal.⁷ 4 en 5 mei zijn overgoten met een saus van nationale eenheid, saamhorigheid en vermeende continuïteit. Aan de andere kant zijn het bij uitstek politieke herdenkingsdagen, en dus zijn ze juist wel onderwerp van discussie. 4 en 5 mei worden gezien als *het* moment waarop Nederland zijn centrale waarden viert en bevestigt. Over vorm en inhoud wordt voortdurend onderhandeld of gestreden, in het openbaar en achter de schermen. De spanning zit tussen het wijdverbreide ideaal van *apolitieke* herdenkingsdagen en de machtsstrijd die er onvermijdelijk over gevoerd wordt. Verschillende groepen en personen voelen zich bij 4 en 5 mei betrokken en eigenen zich deze toe. Ze tonen zich vaak persoonlijk gekwetst als van hun norm wordt afgeweken, zoals in Vorden het geval was. 4 en 5 mei zijn publiek bezit: iedereen mag eraan meedoen of erover meepraten. Dat betekent niet dat ook naar iedereen geluisterd wordt. Sommigen hebben meer zeggenschap dan anderen. Er bestaat dus ook spanning tussen het gewenste toegankelijke karakter van de Dodenherdenking en Bevrijdingsdag – ‘van en voor het volk’ – en de herdenkingselite die bepaalt hoe het er uiteindelijk aan

toegaat. 4 en 5 mei hebben sinds 1945 vorm gekregen binnen al deze spanningsvelden: tussen insluiting en uitsluiting, tussen sturing van bovenaf en beïnvloeding van onderop, tussen vergeten en herinneren, tussen natuurlijk en kunstmatig, tussen traditie en vernieuwing, tussen consensus en discussie – kortom, tussen stilte en storm. Dit boek gaat over de voortdurende zoektocht naar balans tussen deze uitersten op 4 en 5 mei.

Dynamiek van het herdenken

‘Te beginnen met het volgend jaar zal als Nationalen Feestdag gelden de dag der capitulatie 5 Mei’, zo is in de minister-raadnotulen van 7 augustus 1945 te lezen. Op 5 mei zouden voortaan ieder jaar de bevrijding van de Duitse bezetting en het einde van de Tweede Wereldoorlog in Nederland – en later ook in de voormalige kolonie Nederlands-Indië, dat op 15 augustus 1945 van de Japanse bezetting werd bevrijd – worden herdacht. Het was dus de Nederlandse regering die Bevrijdingsdag kort na de oorlog in het leven riep. 4 mei daarentegen was geen van bovenaf opgelegde herdenkingsdag. De dag van de Dodenherdenking is ontsproten uit een voorstel uit 1946 van de Haagse oud-verzetstrijder Jan Drop. Hij wilde zijn gevallen kameraden eren met een nationale herdenkingsavond. In de naoorlogse jaren groeide daarop in heel Nederland de gewoonte om op de avond vóór 5 mei de oorlogsslachtoffers te herdenken. Zo ontstond uit een combinatie van maatschappelijk en politiek initiatief de traditie van herdenken en vieren op 4 en 5 mei, die overigens in de beginjaren regelmatig op andere data vielen vanwege de zondagsrust. Het kabinet-De Jong maakte in 1967 een einde aan dit geschuif met de Dodenherdenking

en de Bevrijdingsdag. '4 en 5 mei' is daarna pas echt een begrip geworden. 5 mei is sinds 1990 verankerd in de wet als nationale feestdag. 4 mei heeft geen wettelijke status. Tot op de dag van vandaag wordt er op deze twee dagen herdacht en gevierd op nationaal niveau en in de meeste Nederlandse gemeenten. De combinatie van Dodenherdenking en Bevrijdingsdag op twee achtereenvolgende dagen is vrij uniek in Europa. Alleen Denemarken kent een soortgelijke traditie, toevallig ook op 4 en 5 mei.⁸

Alle beroering over 4 en 5 mei in de laatste jaren toont aan dat Nederlanders grote waarde aan deze dagen hechten. Dat blijkt ook uit de jaarlijkse enquêtes naar het draagvlak voor de herdenkingsdagen die het Nationaal Comité 4 en 5 mei laat uitvoeren. Steevast antwoordt rond de 80 procent van de ondervraagden herdenken en vieren belangrijk te vinden.⁹ In het algemeen is er in Nederland sprake van een niet aflatende belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog. Niet alleen is 'de oorlog', zoals de Tweede Wereldoorlog kortweg wordt genoemd, een moreel ijkpunt in de Nederlandse samenleving, het is ook een belangrijk onderdeel van de nationale identiteit. 'De oorlog is langzaam maar zeker het zelfbeeld van Nederland gaan bepalen', schreef historicus en columnist Ben Knapen in 2010. 4 en 5 mei spelen in dit proces volgens hem een belangrijke rol. In 'een combi' zijn deze 'sluipenderwijs onze Nationale Dag geworden'.¹⁰ Ze hebben alle herdenkingen van eerdere historische gebeurtenissen zoals de Spaanse en Franse bezetting overschaduwd. Het zijn daarmee de belangrijkste seculiere herdenkingsdagen van Nederland. Op 4 en 5 mei staan saamhorigheid en nationale verbondenheid centraal. In de woorden van de beroemde historicus Hermann von der Dunk is de nationale herdenkingsplechtigheid 'het sterkste cement dat een natie bijeenhoudt'.¹¹

Duizenden bezoekers bij de Nationale Herdenking op de Dam in Amsterdam, 4 mei 2008.

Er staat dus veel op het spel bij 4 en 5 mei. Dat verklaart waarom er zo vaak discussie over ontstaat. De interventie van een rechter in 2012 was uniek in de geschiedenis van de herdenkingsdagen, maar ophef en tumult zijn verre van nieuw. Op het eerste gezicht lijkt het misschien of er decennialang niets is veranderd aan 4 en 5 mei. De vaste rituelen – twee minuten stilte, kransen en bloemen, het Wilhelmus, het bevrijdingsvuur – horen sinds jaar en dag bij de herdenkingsdagen. Maar schijn bedriegt. Achter deze uiterlijke continuïteit gaat een geschiedenis van verandering en aanpassing schuil. Iedere generatie herdenkt de oorlog op haar eigen manier en gaat op zoek naar de betekenis van het verleden voor de eigen tijd. Sinds 1945 hebben vele ‘eigentijdse’ vormen van herdenken en vieren de revue gepasseerd. Herdenkingsdagen en de discussies daarover zeggen daarom meer over de tijd *waarin* herdacht wordt dan over het *herdachte verleden*. Dat is ook de kerngedachte van alle literatuur over herinneringscultuur. De manier

Discussie met minister-president Jan Peter Balkenende tijdens de Nationale Viering van de Bevrijding in Groningen, 5 mei 2004.

waarop het verleden in het heden zichtbaar wordt gemaakt, door mensen wordt gedeeld en van betekenis voorzien, zegt meer over de sociaal-culturele context – de samenleving, de gemeenschap – dan over het verleden zelf.¹²

In dit boek worden herdenkingsdagen ook geïnterpreteerd en bestudeerd als onderdeel van een dynamisch veld waarbinnen het herdachte verleden betekenis krijgt. Ieder jaar moet er opnieuw op 4 en 5 mei betekenis worden gegeven aan de Tweede Wereldoorlog. De toespraken op deze dagen zijn daar een goed voorbeeld van. Daarin gaat het vrijwel altijd over de 'zin van het herdenken'. De zoektocht naar betekenis is een permanent proces van constructie en reconstructie, presentatie en representatie, interpretatie en reïnterpretatie van dat oorlogsverleden. De sociaal-culturele context van herdenken en vieren speelt daarom in deze studie een grote rol. Voor verschillende tijdvakken onderzoek ik hoe vorm en inhoud werden gegeven aan de herdenkingsdagen en waarom dit in de loop van de tijd

veranderde. Ik betoog daarbij dat die geschiedenis van 4 en 5 mei niet zozeer een beeld scheidt van de Tweede Wereldoorlog zelf, maar eerder een cultuur-historische afspiegeling oplevert van Nederland in de naoorlogse tijd: 4 en 5 mei als spiegel van de maatschappij.

Politiek van de herinnering

De zoektocht naar betekenis op 4 en 5 mei is om die reden een nimmer afgesloten proces. Hedendaagse interesses en belangen zijn van invloed op wat er wordt herdacht. Dit verklaart ook het permanent controversiële karakter van de herdenkingsdagen; de stilte kan de storm nooit helemaal verdringen. Om meer zicht te krijgen op dat proces is het zinvol om naar de 'politiek van de herinnering' te kijken.

In de wetenschap is veel aandacht voor de politieke aspecten van herinneren. Er is bijvoorbeeld veel onderzoek gedaan naar het gebruik (en misbruik) van het verleden door politieke regimes of naar de omgang met het (belaste) verleden na een 'regime change'. Het Duitse *Vergangenheitsbewältigung* is in dit verband een ingeburgerd begrip in vele landen. De omgang met het verleden blijkt telkens weer een belangrijke machtsfactor te zijn. Regimes zetten het verleden naar hun hand om het heden te legitimeren en richting te geven aan de toekomst. Illustratief is de manier waarop in het Rusland van president Poetin de Tweede Wereldoorlog wordt herdacht. Met veel vertoon van macht vinden jaarlijks op 9 mei, de Russische Dag van de Overwinning, grote militaire parades plaats. In 2014 was er ook een militaire parade op de kort daarvoor geannexeerde Krim. Voor Poetin de perfecte aanleiding om het schiereiland voor het eerst sinds de omstreden annexatie eind maart 2014